

АДЛЮСТРАВАННЕ СВЕТАЎСПРЫМАННЯ БЕЛАРУСАЎ У МОЎНЫХ АДЗІНКАХ

Пра ўзаемадзеянне мовы і культуры сёння гавораць вельмі часта. Іх сувязь выяўляецца ў розных формах: мова – гэта сродак захавання і існавання культуры і яе важная частка. Усё, што некалі існавала ў культуры нашых продкаў, іх вераванні, абрады, погляды на жыццё, не знікла, а ў той ці іншай форме захавалася ў мове. Важнымі спосабамі захавання гэтых ведаў выступаюць метафары і фразеалагізмы, якія нярэдка называюць асклепкамі міфа.

“Нараджэнне метафары звязана з канцэптуальнай сістэмай носьбітаў мовы, з іх стандартнымі ўяўленнямі пра свет, з сістэмай ацэнак, якія існуюць ў свеце самі па сабе і толькі вербалізуюцца ў мове”, - адзначае В.Маслава [1]. В.М.Макіенка падкрэслівае, што ідыяматыка кожнай нацыі індывідуальная, бо адлюстроўвае пэўныя нацыянальныя рэаліі, якія складалі ў свой час самабытнасць культуры таго ці іншага народа [2]. Такім чынам, і метафара, і фразеалагізм з’яўляюцца важнай часткай моўнай карціны свету пэўнага народа, перадаюць адметнасць нацыянальнага светапогляду, таму часта аналіз моўнага матэрыялу дапамагае аднавіць цэласную карціну, часам згубленую, здавалася б, назаўсёды.

Вельмі змястоўнымі ў гэтым плане падаюцца метафары і фраземы, у якіх пераасэнсоўваюцца назвы ежы. Працэс прыгатавання ежы ў кожнай культуры меў сакральны характар, звязаны з паглынанням вялікага Космасу. Таму шлях да культуры харчавання быў адначасова і шляхам культурнага развіцця.

Асноўным прадуктам харчавання здаўна быў хлеб, нездарма сёння гэты назоўнік выкарыстоўваецца ва ўсходнеслаўянскіх мовах са значэннем ‘сродкі для існавання, заробак’. Многія метафары і фраземы, якія сёння ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове, звязаны з гэтым прадуктам і працэсам яго выпечкі.

Прыгадаем як адбываўся гэты працэс: “Рышчынялі яго [хлеб] увечары перад тым днём, у які пяклі. Жытнюю муку сеялі праз сіта і сыпалі ў дзежку. Дадавалі вады, размешвалі, атрымліваючы не вельмі густое цеста. Каб цеста ўкісла і добра падышло, дзежку накрывалі векам, а зверху прыкрывалі яшчэ якой-небудзь адзежынай і ставілі на ноч у цёплае месца. Квасілі цеста з дапамогай рашчыны, невялікага кавалачка цеста, пакінутага на дне дзежкі ад папярэдняй выпечкі” [3]. Такім чынам, асноўнымі кампанентамі ш выпечцы з’яўляецца мука, вада, рошчына (закваска), цеста. Амаль усе гэтыя словы набылі пераноснае значэнне і ўжываюцца як самастойныя метафары ці ў складзе фразелагічнай адзінкі і актыўна выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры.

Фразелагізм *дзесятая (сёмая) вада на кісялі*, адным з кампанентаў якога з’яўляецца назоўнік *вада*, мае значэнне ‘вельмі далёкі сваяк’: *Дзесятая вада на кісялі, як кажучь, іх гэта сваяўство* (Л.Калюга).

Слова *закваска* – ‘рэчыва, якое выклікае закісанне, браджэнне’ – у беларускай мове набыло пераноснае значэнне ‘пра рысы характару, закладзеныя выхаваннем, асяроддзем’: *Міклашэвіч яшчэ умеў вучыць. Яшчэ тая зақваска, адразу відно* (В.Быкаў). Метафарычнае значэнне слова *рошчына* ‘негустое цеста

на дражджах або з закваскай, якое пасля замешваюць тлумачальным слоўнікам не фіксуецца, але яно выразна выяўляецца ў кантэксце А.Мрыя: - *У нашых савецкіх працаўнікоў, - сказаў я, - няма грамадскай рошчыны!*. У прыведзеным сказе назоўнік **рошчына** набывае значэнне, сінанімічнае метафары **закваска**. У якасці метафары выкарыстоўваецца і назоўнік **дрожджы** 'рэчыва, якое прымяняецца ў хлебапячэнні': - *Пайшоў таму, што не мае сталасці – у крыві нейкія дрожджы паганья: як заходзяць, вось ён і шалее тады* (М.Зарэцкі). Ужываецца назоўнік і ў складзе параўнання як на **дражджах**: *Па ўсім відаць: некалі будзе рослы, дужы мужчына. Расце як на дражджах* (Г.Далідовіч.). Далі гэтым галетнікам патолу, дык яны, як на дражджах, пайшлі ў рызыку (С.Баранавых).

Назоўнік **цеста** 'вязкая маса з мукі, замешанай на вадзе, малацэ і пад.' з'яўляецца кампанентам фразеалагізма *не з таго цеста зроблены* – 'не такі, як хто-н. іншы, характарам, паводзінамі і пад.': *І граф, і царскі генерал, а з таго ж цеста* (К.Чорны). *Старэйшыя людзі адышлі альбо ўжо зусім старыя, а сярэдняга і маладога веку з іншага цеста* (Г.Далідовіч). Фразема зафіксавана ва ўсіх усходнеславянскіх мовах. Падобнае значэнне мае выраз *не з такой мукі спечаны*. Гэтая ідыёма не фіксуецца слоўнікамі беларускай мовы, але яе ўжывае Лукаш Калюга ў аповесці "Ні госць ні гаспадар": *Толькі Цыпрук не з тае мукі спечан, каб так рабіць, як маладым думаецца. "Эгэ! – думае Матуз. – Дык ты не з простаі мукі спечан, калі націснуць можаеш"*.

Як бачым, метафарычнае значэнне слоў **вада**, **рошчына**, **закваска**, **дрожджы**, **цеста**, **мука** звязаны з чалавекам, яго якасцямі.

Пераноснае значэнне ў беларускай мове набываюць і назвы вырабаў з цеста. Так, назоўнік **пампушка** з'яўляецца моўнай метафарай і ўжываецца са значэннем 'аб тоўстым, пульхным дзіцяці, жанчыне'. Слова **пірог** і **булчка** набываюць індывідуальна-аўтарскае значэнне: *Галава яго [Лявона] была цяпер тым цяляпнёвым мужыцкім пірагом, які так шчодро накрапаны сваім хатнім добрым мясам ды перапечаны да вомігу новым, дагэтуль не ўжываным гатункам перцу* (М.Гарэцкі). *Невысокая, поўненькая, у маці, "булчка", як гаварыў Уладак Дземідовіч, Маша хітра ўсміхнулася...* (Г.Далідовіч).

З вырабамі з цеста звязаны прыметнік **ачарсцвелы** і дзеяслоў **ачарсцвець**, якія ў беларускай мове набылі значэнне адпаведна 'грубы, бяздушны' і 'стаць бяздушным, страціць чуласць, спагадлівасць': *Вы ўсе ачарсцвелі на гэтай вайне. Хай сабе марная, дурная надзея, але ёю цешылася яго ачарсцвелая ў лясных нетрах душа* (В.Быкаў). Трэба адзначыць, што і гэтыя метафары маюць антрапамарфічны характар: апісваюць унутраны стан чалавека.

Для беларускай мовы характэрна ўжыванне метафар, звязаных непасрэдна з працэсам выпечкі: **новаспечаны** 'які нядаўна атрымаў якую-н. пасаду, званне': *Яна прыйшла да мяне першы раз пасля шлюбу, і думаю, што тайком ад свайго новаспечанага маладога мужа* (М.Гарэцкі); **недапечаны** – 'вялы, бязвольны; прыдуркаваты': *... з'яўляецца Крот уродзе недапечаным, ці, як у нас на яго кажучь, - целегаваты* (С.Баранавых). Трэба адзначыць, што метафарычнае

значэнне слова *недапечаны* не зафіксавана іншымі ўсходнеславянскімі мовамі. Індывідуальна-аўтарскую метафару знаходзім у рамане “Спакуса” Т.Бондар: *І ў гэтым, і ва ўсім астатнім – звычайны, першай выпечкі інтэлігент.*

Такім чынам, на аснове аналізу метафар і фразелагізмаў беларускай мовы можна зрабіць выснову, што нараджэнне чалавека, асаблівасці яго характару, знешні выгляд звязана з працэсам выпечкі. Моўны матэрыял пацвярджаецца этнаграфічнымі і фальклорнымі фактамі. Так, Т.Валодзіна адзначае, што дзяжа з’яўляецца сімвалічным увасабленнем жаночага чэрава, а працэс выпечкі цеста “ўлучаўся ў глыбінную семантыку народзінаў” [4]. У чароўных казаках пашыраным з’яўляецца матыў спальвання Бабай-Ягой казачнага героя. На думку В.Я.Пропа, чароўныя казкі захавалі ў сабе звесткі пра старажытны абрад ініцыяцыі. Таму можна меркаваць, што адзначаны матыў сімвалізуе “дапяканне” чалавека. Як рэшткі гэтага матыву можна разглядаць зафіксаваны ў народных гаворках выраз *Можга я і недапечаны, а нехта і на лапаце не сядзеў.*

Праведзены аналіз, на нашу думку, дае магчымасць аднавіць беларускі антрапамарфічны міф. Паводле гэтага міфа, чалавек створаны з сухога рэчыва – “мукі” (у некаторых міфалагічных сістэмах – гліна, зямля [5]) – і вады, якія змешвалі і абпальвалі агнём.

Літаратура:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001. С. 89.
2. Мокиенко В.М. Образы русской речи. СПб, 1999. С. 6.
3. Т.А.Наваградскі. Традыцыі народнага харчавання беларусаў. Мн., 2000. с. 9.
4. Валодзіна Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў. Мн, 1999.
5. Бирлайн Дж.Ф. Параллельная мифология. М., 1997.